

Halil Hâlid

Antiemperyalist Bir Osmanlı Aydını

Halil Hâlid: Antiemperyalist Bir Osmanlı Aydını

Kurtuluş Öztürk

Editörler: Büşra Bulut & Lütfi Sunar

Yayın No: 60

Fikir ve Hareket İncelemeleri Dizisi: 5

ISBN: 978-625-7800-62-4

E-ISBN: 978-625-7800-61-7

1. Basım, Şubat 2022

Yayın Yönetmeni: Yusuf Temizcan

Yayına Hazırlık: Mehmet Beydemir

Musahhih: Zeynep Tanrıku, Elif Nuran Özgün

İç Tasarım: Zehra Elif Demirci

Kapak Tasarım: Beyza Nur Onurcan

© İLEM Yayınları 2022

Tüm yayın hakları saklıdır. Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Baskı ve Cilt

Hazar Reklam Matbaacılık

Sertifika No.: 26482

İskitler / Ankara

Telefon: +90 312 278 50 77

ilem
YAYINLARI

Aziz Mahmut Hüdayi M. Halk C. Türbe Kapısı S. No:13 Üsküdar - İstanbul

Tel: 0216 310 43 18 Faks: 0216 310 43 18

yayin@ilem.org.tr, ilem.org.tr/yayinlar

İLEM Yayınları, İLEM (İlmi Etüdler Derneği) ve Nobel Akademik Yayıncılık ortak markasıdır.

Halil Hâlid

Antiemperyalist Bir Osmanlı Aydınını

Kurtuluş Öztürk

ilem
YAYINLARI

Fikir ve Hareket İncelemeleri Dizisi

Bu dizide 20. yüzyılda İslamcılık düşüncesi içinde etkili olmuş dergiler, isimler, meseleler ile ilgili kısa inceleme kitaplarına yer verilmektedir. İslamcılık düşüncesinin birikimini ve kapsamını ortaya koymak amacıyla yayımlanacak olan *Fikir ve Hareket İncelemeleri* dizisi, bu alanda sistematik olarak planlanmış ilk seri olma özelliği taşımaktadır. Bu çerçevede, meselelerin temel düzeyde anlaşılmasına katkı sağlaması hedeflenmektedir.

Yazar Hakkında

Kurtuluş Öztürk

Lisans eğitimini İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümünde (2001), yüksek lisansını Marmara Üniversitesi Cumhuriyet Tarihi alanında “Cambridge’de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)” başlıklı tezi ile 2005 yılında tamamladı. Sabahattin Zaim Üniversitesinde Eğitim Yönetimi ve Denetimi alanında hazırladığı “II. Meşrutiyet Dönemi Eğitimcilerinin Yeni Birey Tasavvuru ve Dönemin Eğitim Politikalarına Yansımaları” başlıklı teziyle (2020) doktora derecesini aldı. Temel ilgi alanlarını II. Meşrutiyet dönemi eğitim düşüncesi, eğitimde modernleşme ve yeni birey düşüncesi gibi konular oluşturmaktadır.

İçindekiler

Sunuş	ix
Takdim	xi
Önsöz	xv
Giriş	1
Modernleşme Sürecinde Türk Aydını	2
II. Meşrutiyet Dönemi Fikri ve Siyasi Akımları	4
Hayatı ve Şahsiyeti	17
Ailesi	18
Doğumu ve Çocukluğu	21
Okula Başlaması	23
İstanbul'a Gelişi ve Tahsili	26
Hafiye Takibine Uğraması	31
İngiltere'deki Yılları	33
Türkiye'ye Dönüşü ve Mebusluğu	55
Hindistan Bombay Başşehbenderliği	56
I. Dünya Savaşı ve Avrupa'daki Yılları	60
İsviçre'de Toplanan Sosyalistler Kongresine Katılması	63
İstanbul Darülfünunu Müderrisliği	63
Vefatı	70
Şahsiyeti	71

Fikri Yapısı ve Siyasi Görüşleri	75
Fikri Yapısını Şekillendiren Faktörler	76
Halil Hâlid Bey ve İslamcılık Düşüncesi	77
Siyasi Görüşleri	80
Türkiye'ye ve İslam Dünyasına Dair Görüşleri	101
Türk Arap Ayrılığı	101
Türkiye Hindistan İlişkileri	104
Türkiye Mısır İlişkileri	110
Halil Hâlid Beyin Batı Telakkisi	112
Batı Emperyalizmi ve İslam Dünyası ile İlgili Görüşleri	112
Batı'nın Sömürge Yöntemleri/Araçları/Gerekçeleri	114
Halil Hâlid Bey'in Sömürgeciliğe Karşı Teklifleri	136
Batı Emperyalizmi Çerçevesinde Türk- İngiliz İlişkilerine Bakış	152
Osmanlı İngiliz İlişkilerinin Başlaması ve Seyri	153
İngilizlerin Osmanlı Topraklarına Yönelik Emelleri	157
Halil Hâlid Bey'in Basra Raporu: İngilizlerin Orta Doğu'daki Emelleri	160
İngiltere'deki Türk Düşmanlığının Sebepleri	167
Ermeni Meselesine Bakışı	180
Sonuç	193
Ekler	199
Halil Hâlid'in Eserleri	200
Kitapları	200
Telif Ettiği Eserler	202
Tercüme Ettiği Kitaplar	225
Makaleleri	229
Kaynakça	235

Sunuş

Fikir ve Hareket İncelemeleri dizisi ile Türkiye'deki düşünce birikimini yansıtan ve hemen hemen her alanda karşımıza çıkan temel isimler, dergiler, meseleler hakkında bir çerçeve ve özgün bir bakışın ortaya konulması amaçlanıyor. Dizide yer alan kitaplar Türkiye düşünce tarihinin farklı alanlarında merak edilen mevzuları ve isimleri kapsıyor. Bu çerçevede, dizide yer alan eserlerin meselelerin temel bir giriş düzeyinde anlaşılmasına katkı sağlaması hedefleniyor.

Bu seri, 2013 yılından beri İslamcı Dergiler Projesi (İDP) kapsamında sürdürülen çalışmaların bir ürünüdür. 1908'den günümüze kadar yayın yapmış dergilerin dijitalleştirilip kataloglanarak erişilebilir bir hale getirilmesi bu sahaya dönük çalışmaların da genişlemesine yol açtı. Bu vesileyle, tekrar Türkiye'nin yakın tarihinde tartışmaya açılması gereken farklı fikir ve meseleler de açığa çıktı. Son yıllarda İDP'nin ortaya çıkardığı kaynak üzerinden yeni birçok çalışma yapıldı ve yapılmaya devam ediyor.

Bu dizide Türkiye düşünce tarihi içerisinde etkili olmuş ve iz bırakmış fikir ve hareketler detaylı ve

derinlikli bir şekilde inceleniyor. Zamanla genişleyecek dizide yer alan eserlerde, meselelerin etraflıca ve farklı bir gözle yeniden okunması amaçlanıyor. Dizide fikirlerin bir hareket içerisinde olduğu dikkate alınarak her bir fikri ve ismi meydana çıkararak arka plana ve harekete özel bir önem verildi. Dizide yer alan eserlerde konuların farklı boyutları, bilinmeyen yanları ve çeşitli tezahürleri özel olarak inceleniyor. Her bir kitap, ele alınan meselenin düşünce tarihi içerisindeki konumuna ve katkısına özel olarak ışık tutuyor.

Bu dizide yer alan kitaplar ilgili konu kapsamında güncel çalışmaları olan isimler tarafından yazıldı. İçerik ve biçim bağlamında bir standart dahilinde hazırlanan kitapların her biri ele aldığı konuyu derinlemesine inceliyor. İncelemenin derinliğine ek olarak bu dizide yer alan eserlerin okunurluğuna da özel önem verildi. Bu doğrultuda eserlerin hem çok uzun olmaması hem de kolay takip edilebilir olması gözetildi. Bunu sağlamak üzere kitaplar arası geçişlilikler ve bağlantılar titiz bir şekilde takip edildi. Ayrıca eserlere gerektiğinde arşiv malzemeleri, görseller ve birincil kaynaklardan alıntılar da ilave edilerek içeriğin daha da zenginleşmesi sağlandı.

Bugüne kadar hiç çalışılmamış konular kadar çokça konuşulan fakat derinlemesine çalışılmamış birçok mesele bu dizide müstakil olarak ele alınıyor. *Fikir ve Hareket İncelemeleri* dizisi Türkiye'deki düşünce hayatı, siyasal hareketler ve toplumsal değişimler üzerine çalışanlar ve bu alana ilgi duyan herkes için temel bilgi kaynağı olma niteliği taşıyarak okuyucuların istifadesine sunuluyor.

Takdim

1960'lı yılların başlarında İstanbul Edebiyat Fakültesinde öğrenciydim. “Yeni Türk Edebiyatı” dersinde, Tanzimat'tan bu yana eser vermiş edebiyatçıların şiir, yazı ve kitaplarını gözden geçiriyorduk. Bunların içinde birkaç tanesi fikir adamı niteliğindediler. Ancak onlar da bu özelliklerinden dolayı değil, verdikleri edebi türler dolayısıyla konu oluyorlardı. Acaba gerçekten de bizde “fikir adamı” denilecek seviyede düşünürler yok muydu? Bu noktada, Beyazıt Camii yanındaki “Sahaflar Çarşısı” imdadımıza yetişti. O yıllarda, Osmanlı'nın aydın nesillerinden son kalanlar vefat etmekte idiler. Onların “kitap sevmez” çocuk ve torunları, güzelim kitapları, at arabalarına doldurup, getirip sahaf-ların önündeki bahçeye döküp yığarlardı. Artık benim gibi parası az, sabrı çok birkaç meraklı, altımıza birer karton parçası çekerek, bu yığınların önüne oturur, tamamını bir taraftan öbür tarafa aktarıncaya kadar “çalışmaya” koyulurduk... Bu yığınlardan nispeten az bir şey alabildikse de, hamdolsun ki, çok şeyler gördük. İşte bu açık hava çalışmaları sırasında, yakın tarihimizin fikir adamlarıyla tanışma şerefine ermiştim. Sonraki yıllarda -ki bu hemen hemen elli sene demek

oluyor- bu zatlara takip ettim. Onlar vasıtasıyla yenilerini tanıdım, okudum, notlar aldım, fişlere kaydettim... Birkaç tanesi üzerinde çalışma da yapabildim.

Aşağıda -genç araştırmacı arkadaşlarıma bir ipucu olmak üzere- bir kısmının isimlerini vereceğim. Bu önemli şahsiyetlerden birisi de Çerkeşşeyhizâde Halil Hâlid Bey idi. Kendisinin küçük bir risalesi ile onun başına kısaca hayatını yazıp yayımlamıştım. Fakat üzerinde geniş olarak çalışılması gerekiyordu. Kendisini öğrencilik yıllarımdan tanıdığım, istikamet ve çalışkanlığının şahidi bulunduğum Kurtuluş Öztürk Bey'in bu sahaya alaka duyması çok isabetli oldu ve gerçekten merhum Halil Hâlid Bey'in şanına layık bir çalışma ortaya çıktı. Kendisini tebrik ederim. Onun ve diğer genç arkadaşlarıma yeni çalışmalarını tez zamanda beklediğimi de belirtmek isterim. Bizden önceki zamanlarda yetişmiş yerli ve milli fikir adamlarımızın verimlerini bulup, inceleyip, anlayıp, tenkitten geçirmeden, içimizden yeni düşünürlerin yetişmesi ve milletimize gelecek yıllarında yol gösterecek doğru fikirlerin ortaya konulabilmesi mümkün değildir... Bugün, aydınlarımızın basit geçici teklif ve münakaşalarla ömürlerini ve halkımızın sabrını tüketmelerinin, geniş ufuklu bir düşünce sistemine sahip olamayışımızın ilk sebebi de -ne yazık ki- budur. Yeni araştırmalara vesile olması ümidiyle, üzerinde çalışılması gereken birkaç ilim ve fikir adamının isimlerini -yazarın ve okuyucuların affına sığınarak- aşağıya alıyorum:

Merhum Ahmed Cevdet Paşa, Namık Kemal Bey, Ziya Paşa, Ahmed Midhat Efendi, Mizancı Mehmed Murad Bey, Erzurumlu Mehmed Arif Bey, Said Halim Paşa, Mehmed Akif Ersoy Bey, Abdürreşid İbrahim Efendi, Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi Bey, Babanzade Ahmed Naim Bey, Ziya Gökalp Bey, Celal Nuri Bey, Bediüzzaman Said Nursi Efendi, Elmalılı Mehmed Hamdi Yazır Efendi, İbnülemin Mahmud Kemal Bey, İsmail Fenni Ertuğrul Bey, Mehmed Ali Aynî Bey,

Ahmed Hamdi Akseki Bey, Eşref Edib Fergan Bey, Ömer Rıza Doğrul Bey, Muallim Mehmed Cevdet Bey, Osman Nuri Ergin Bey, İsmail Hakkı Uzunçarşılı Bey, İsmail Hami Danişmend Bey, Yahya Kemal Beyatlı Bey, Peyami Safa Bey, Arif Nihad Asya Bey, Erol Güngör Bey, Ziya Nur Aksun Bey, Ali Ulvi Kurucu Bey... merhumlar.

Bu zatlar hakkında ön bilgi, 44 cilt olarak tamamlanan ilk milli ansiklopedimiz Diyanet Vakfı Ansiklopedisi'nde bulunabilir. Gençler, bir yerden başlamak lazım... Rabbimizden hepimize ciddi çalışmalar için aşk, şevk, istek ve sabır vermesini diliyorum.

M. Ertuğrul Düzdağ

Önsöz

Halil Hâlid Bey, Osmanlı Devleti'nin son döneminde yetişmiş ve Cumhuriyet'in ilk yıllarına ulaşmış aydınlarımızdandır. Bugün ülkemizde fazla tanınmamasına rağmen yaşadığı dönemin önemli siyaset ve bilim adamlarından biridir. Uzun yıllar Batı Avrupa ülkelerinde bulunması sebebiyle Avrupa siyasetini yakından tanımaktadır. Ayrıca Cambridge Üniversitesi'nde diplomat olarak yetiştirilen öğrencilere uzun yıllar hocalık yapmış olması, İngiliz siyasetine olan nüfuzunu daha da arttırmıştır.

Halil Hâlid Bey'in hayatını araştırmaya değer kılan hususların başında, Avrupalı güçlerin Osmanlı Devleti'ne karşı her alanda tehditlerini yoğunlaştırdıkları bir dönemde Osmanlı Devleti'nin ve Müslüman Doğu toplumlarının meselelerini sağlam bir muhakeme ve mantık kurgusu içinde uluslararası arenada müdafaa etmiş olması gelmektedir. Bütün bunları Londra başta olmak üzere çeşitli Avrupa şehirlerinde İngilizce, Fransızca ve Almanca olarak kaleme aldığı eserleriyle yapmıştır. Diğer önemli bir husus, fikirlerine hayatiyet kazandırmak amacıyla sürekli aksiyon halinde

olmasıdır. Bu sebeple başta İngiltere olmak üzere Kıta Avrupasını, Cezayir'i, Sudan'ı, Mısır'ı ve Hindistan'ı içine alan geniş bir coğrafya üzerinde çalışmalar yürütmüştür. Bütüncül bir bakışla değerlendirdiğimizde Halil Hâlid Bey, bir taraftan Batı kamuoyunda Osmanlı Devleti ve İslam dünyasına karşı oluşturulan menfi propagandalarla mücadele ederken diğer taraftan da Batılıların Doğu toplumlarına yönelik emperyalist hedeflerine dikkat çekmiştir.

Bu eser, Marmara Üniversitesinde hazırlanan "Cambridge'de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)" başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir. Halil Hâlid Bey'in hayatının tez konusu olarak düşünülmesinde Sayın M. Ertuğrul Düzdağ'ın bir söyleşi esnasında ifade ettiği: "Halil Hâlid Bey, Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşamış Mehmed Akif ve Sait Halim Paşa gibi önemli bir fikir adamıdır" sözleri yönlendirici olmuştur. Eserin ilk baskısı 2015 yılında İstanbul Aydın Üniversitesi yayınları arasından çıkmıştır. Bu baskıda eser tekrar gözden geçirilmiş ve üzerinde bazı biçimsel düzenlemeler yapılarak yeniden hazırlanmıştır.

Döneminin önemli aydınlarından biri olmasına rağmen Halil Hâlid Bey'in eserlerinin, gazete ve dergilerdeki yazılarının tespitinde zorluklar yaşanmıştır. Çok sayıdaki kitabının farklı dillerde ve ülkelerde basılması, maalesef bunların kütüphanelerimizde toplu bir şekilde bulunmaması -bazılarının hiç olmaması- eserlerin bir araya getirilmesini uzun bir zamana yaymıştır. Dönemin yayın organlarının birçoğunda -bazıları müstear adla- makaleleri, fıkraları yayımlandığından dolayı bunların tespiti için birçok gazete ve dergi taraması yapılmıştır. Çalışma hazırlanırken Halil Hâlid Bey'e ait neşriyatın dışında konuyla ilgili kaynak eserlerden, hatıratlardan ve arşiv belgelerinden bolca istifade edilmiştir.

Çalışma, giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Girişte; Türkiye'deki yeni aydın kimliğinin oluşum

süreci, Halil Hâlid Bey'in yaşadığı dönemin siyasi ortamı ve fikri cereyanları incelenerek dönem hakkında genel bir panorama çizilmeye çalışılmıştır. Birinci bölümde; kronolojik olarak doğumundan ölümüne kadar bütün safhalarıyla hayatı, yapmış olduğu siyasi, ilmi ve kültürel çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde; fikri yapısı ve siyasi görüşleri incelenmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonraki süreçte Türkiye'nin diğer İslam ülkeleriyle kuracağı ilişkilerin seyri konusundaki önerileri de ikinci bölümde incelenen bir diğer konudur. Üçüncü bölümde; Batılıların İslam alemi ve Osmanlı topraklarına yönelik emperyalist emelleri ile bunlara karşı önerileri ele alınmıştır. Onun Batı emperyalizmi içinde ayrı bir yere koyduğu İngiliz siyasetine dair görüşleri ise "Batı Emperyalizmi Çerçevesinde Türk İngiliz İlişkileri..." başlığı altında dördüncü bölümde incelenmiştir. Kitabın ek kısmında ise Halil Hâlid Bey'in kitap ve makalelerinden oluşan eserleri, künyeleri ve muhtevalarıyla birlikte tanıtılmıştır.

Bu çalışma hazırlanırken birçok kişinin katkısı oldu. Bu kişiler arasında bize Halil Hâlid Bey'i tanıtan ve kütüphanesini açan M. Ertuğrul Düzdağ Beyefendi'nin yardımları ayrı bir öneme sahiptir. Birikimlerini bizimle cömertçe paylaşımları dolayısı ile Sayın Düzdağ'a şükranlarımı sunuyorum. Eserin içeriğinin düzenlenmesinde yaptığı katkılardan dolayı Doç. Dr. M. Talha Çiçek'e, araştırma sürecinin her aşamasına destek olan kıymetli eşime, çalışmanın basımı ve yayına hazırlanma sürecindeki katkılarından dolayı Prof. Dr. Lütfi Sunar'a ve İLEM Yayınlarına çok teşekkür ediyorum.

İstanbul, 2021
Kurtuluş Öztürk